

УДК 341.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.127>

ОБМЕЖЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ СВОБОДИ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ¹

Славко А.С.,

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного, європейського права
та порівняльного правознавства,
Сумський державний університет*

Чернявський А.Л.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного, європейського права
та порівняльного правознавства,
Сумський державний університет*

Славко А.С., Чернявський А.Л. Обмеження академічної свободи у практиці Європейського суду з прав людини.

Академічна свобода є однією із заporук розвитку суспільства як такого, адже вона відіграє критичну роль для наукових досліджень і технічного прогресу. Про важливість академічної свободи свідчить також те, що її згадано у низці актів – від Хартії основних прав Європейського Союзу до Великої хартії європейських університетів. Значну увагу академічній свободі приділяє також Рада Європи.

Академічна свобода знаходить свій прояв у дослідженнях, викладанні та навчанні. Також окремі дослідники серед складових академічної свободи називають можливість поширювати результати своїх досліджень і зберігати права інтелектуальної власності на них. Академічну свободу прийнято тлумачити і як індивідуальне право, і як право інституцій, яке проявляється у їх можливості бути автономними та провадити незалежну політику.

У світлі практики Європейського суду з прав людини академічна свобода є складовою свободи вираження поглядів. Відповідно, обмеження академічної свободи вважаються допустимими у випадку, якщо вони відповідають загальним вимогам трискладового тесту (законність, легітимна мета, пропорційність). Саме ці обставини аналізував Європейський суд з прав людини у низці справ, які стосувались академічної свободи. До проаналізованих справ належать *Lombardi Vallauri v. Italy*, *Sorguç v. Turkey*, *Kharlamov v. Russia*, *Mustafa Erdoğan and Others v. Turkey*, *Ayuso Torres v. Spain* та *Kula v. Turkey*. Дослідження позицій Суду свідчить, що останній

визнає важливість академічної свободи, навіть у випадках, коли проголошуються тези, які когось ображають, бентежать чи викликають обурення (наприклад, критика процедури обрання вченої ради, рішення Конституційного суду чи Конституції як такої). Члени академічної спільноти повинні мати змогу долучатись до публічних обговорень за напрямками своєї діяльності. При балансуванні права на приватність та академічної свободи важливо врахувати додаткові гарантії, які мають члени академічної спільноти. При цьому, здійснюючи обмеження академічної свободи національні суди повинні враховувати так званий «охолоджувальний ефект», який будь-які санкції за висловлювання справляють на загальний стан академічної свободи в державі.

Ключові слова: права людини, академічна свобода, практика Європейського суду з прав людини, свобода вираження поглядів.

Slavko A., Chernyavskii A. Academic freedom restrictions in the practice of the European Court of Human Rights.

Academic freedom is one of the cornerstones of the development of society as a whole, as it plays a critical role in scientific research and technological progress. The importance of academic freedom is also evidenced by its mention in many documents, from the Charter of Fundamental Rights of the European Union to the Magna Carta of European Universities. The Council of Europe also devotes considerable attention to academic freedom.

Academic freedom manifests itself in research, teaching, and learning. Among the components of academic freedom, individual researchers also

¹ Дослідження виконано в рамках наукового проекту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

cite the ability to disseminate the results of their research and maintain intellectual property rights over them. Academic freedom is interpreted both as an individual right and as an institutional right, which manifests in their ability to be autonomous and pursue independent policies.

In the light of the European Court of Human Rights' practice, academic freedom is a component of the freedom of expression. Accordingly, restrictions on academic freedom are considered permissible if they meet the general requirements of the three-part test (legality, legitimate aim, proportionality). The European Court of Human Rights analysed these circumstances in several cases concerning academic freedom, including *Lombardi Vallauri v. Italy*, *Sorguç v. Turkey*, *Kharlamov v. Russia*, *Mustafa Erdoğan and Others v. Turkey*, *Ayuso Torres v. Spain*, and *Kula v. Turkey*. The Court's examination of these cases indicates that it recognises the importance of academic freedom, even in cases where statements are declared offensive, disturbing, or causing outrage (for example, criticism of the procedure for electing the academic council, judgments of the Constitutional Court, or the Constitution itself). Academic community members should have the opportunity to participate in public discussions within the scope of their activities. When balancing the right to privacy and academic freedom, it is crucial to consider additional guarantees that academic community members possess. In doing so, when restricting academic freedom, national courts should consider the so-called "chilling effect" that any sanctions for expressions may have on the overall state of academic freedom in the country.

Key words: human rights, academic freedom, practice of the European Court of Human Rights, freedom of expression.

Постановка проблеми. Роль академічної свободи для розвитку суспільства важко переоцінити, адже саме академічна свобода є однією із заporук творчого пошуку і наукового поступу. Наближаючи законодавство України до європейських стандартів у процесі європейської інтеграції, наша держава повинна також забезпечити належний рівень гарантій академічної свободи. При цьому, індекс академічної свободи в Україні у 2023 році становив 0,5 (для порівняння, індекс академічної свободи Франції становить 0,90, Сполученого Королівства – 0,97, США – 0,69, Білорусі – 0,04, Китаю – 0,07) [1]. Такий рівень академічної свободи в нашій державі можна оцінювати як середній і той, що залишає простір для подальшого зростання та удосконалення. Саме тому дослідження європейських стандартів захисту академічної свободи та підходів до її обмеження вбачається актуальним за сучасних умов.

Метою цього дослідження є аналіз змісту та складових елементів академічної свободи та європейських стандартів обмеження академічної свободи.

Стан опрацювання проблематики. Академічну свободу важко назвати малодослідженою тематикою. Зокрема, серед вітчизняних науковців до вивчення академічної свободи звертались Н. Маслова, Т. Мілова, Н. Давидова та інші. Серед закордонних дослідників варто звернутись до доробку А. Gibbs, R. Fuchs, J. Vrieling, P. Lemmens, S. Parmentier тощо. Проте, не применшуючи внеску теоретиків і практиків, зауважимо, що свобода вираження поглядів є динамічною концепцією, яка постійно розвивається. Так само гнучкою є практика Європейського суду з прав людини, який сприймає Конвенцію як «живий організм» і тлумачить її норми відповідно до поточних умов. З огляду на це зазначена тематика потребує постійного вивчення.

Виклад основного матеріалу. Загалом, академічну свободу розглядають як концепцію, яка визначає можливість вільно здійснювати навчання, викладання і дослідження. Тому роль академічної свободи у забезпеченні вільного наукового пошуку, наукового прогресу та розвитку суспільства важко переоцінити. Ми вважаємо що завдяки академічній свободі: 1) можуть бути висунені наукові гіпотези, які суперечать «традиційному» погляду на світ. В окремих випадках такі гіпотези є лише псевдонауковими і не враховують академічний доробок попередників, проте без постійного пошуку неможлива поява дійсно проривних ідей; 2) забезпечується підготовка висококваліфікованих спеціалістів на всіх освітніх рівнях, адже якісне викладання неможливе без творчого пошуку і свободи, а також вільного і відвертого спілкування педагогів і учнів; 3) здійснюється залучення до суспільної дискусії широких верств населення, а не лише окремих спеціалістів – науковців.

При цьому зміст і визначення поняття академічної свободи залишаються дещо дискусійним поняттям. Зокрема, Велика хартія європейських університетів проголошує, що свобода в дослідницькій і викладацькій діяльності є основним принципом університетського життя [2]. Відповідно до Декларації «Про академічну свободу та автономію вищих навчальних закладів» (Лімської декларації), академічна свобода визначається як свобода членів академічної спільноти, індивідуально чи колективно в отриманні, розвитку та передачі знань через дослідження, вивчення, дискусію, документування, виробництво, створення, викладання та написання [3]. Рекомендація 1762 (2006) Парламентської асамблеї Ради Європи, встановлюючи принципи щодо академічної свободи,

передбачає, що «академічна свобода в дослідженні та навчанні повинна гарантувати свободу вираження поглядів і дій, свободу поширення інформації та свободу проведення досліджень і поширення знань і правди без обмежень» [4]. Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2012)7 проголошує, що «академічна свобода має гарантувати право як установ, так і окремих осіб на захист від неналежного зовнішнього втручання з боку органів державної влади чи інших осіб. Це важлива умова для пошуку істини як викладачами, так і студентами, і її слід застосовувати по всій Європі. Співробітники університету та/або студенти повинні мати право викладати, вчитися та досліджувати, не боячись дисциплінарних стягнень, звільнення чи будь-якої іншої форми покарання» [5]. Відповідно до статті 13 Хартії основних прав Європейського Союзу, «мистецтво та наукові дослідження є вільними від обмежень. Забезпечується академічна свобода» [6].

Відповідно до статті 1 ЗУ «Про вищу освіту», академічна свобода - самостійність і незалежність учасників освітнього процесу під час провадження педагогічної, науково-педагогічної, наукової та/або інноваційної діяльності, що здійснюється на принципах свободи слова і творчості, поширення знань та інформації, проведення наукових досліджень і використання їх результатів та реалізується з урахуванням обмежень, встановлених законом [7]. Стаття 57 цього ж акту закріплює право науково-педагогічних, наукових та педагогічних працівників на академічну свободу, що реалізується в інтересах особи, суспільства та людства загалом [7].

З аналізу норм наведених документів можна дійти висновку, що академічна свобода є немайновим правом, носієм якого може виступати як окремих індивід (дослідник, студент тощо), так і колектив (академічна спільнота, група дослідників і загалом інституція). За сферою реалізації академічна свобода найбільш тісно пов'язана з можливістю отримувати інформацію, переробляти її та вільно поширювати. Саме тому академічну свободу прийнято розглядати як складову свободи вираження поглядів. Остання, у свою чергу, на думку Європейського суду з прав людини включає в себе принаймні такі елементи: 1) свобода отримувати інформацію; 2) свобода передавати інформацію; 3) свобода отримувати ідеї; 4) свобода передавати ідеї [8]. Всі ці правомочності цілком застосовні до змісту академічної свободи.

Наприклад, на думку J. Vrieling, P. Lemmens та S. Parmentier, академічна свобода проявляється щонайменше у таких трьох вимірах: 1) Один із аспектів свободи вираження поглядів для членів академічної спільноти, який включає свободу навчання, свободу викладання, свободу

дослідження та інформації, свободу вираження поглядів і публікації (включаючи «право на помилку») і право займатися професійною діяльністю поза академічною роботою; 2) Колективна або інституційна автономія для закладів освіти в цілому та/або її підрозділів (факультетів, дослідницьких підрозділів тощо); 3) Зобов'язання органів державної влади поважати та захищати академічну свободу та вживати заходів для забезпечення ефективної реалізації цього права [9].

Т. Мілова пропонує три елемента академічної свободи: свобода викладання, свобода наукових досліджень та свобода навчання [10]. Н. Маслова, у свою чергу, виділяє чотири складових академічної свободи: 1) Свобода досліджень і обміну науковими даними; 2) Обмежена юрисдикція світської (також судової) й церковної властей щодо членів університетської корпорації; 3) Колегіальні принципи самоорганізації наукового співтовариства університету; 4) Право науково-викладацького складу самостійно визначати структуру й зміст навчання в університеті [11].

Переосмислюючи наведені вище позиції, ми пропонуємо включати до змісту академічної свободи такі елементи: 1) Право отримувати інформацію (у тому числі – мати доступ до коректної статистики, невикривлених наукових даних, архівних документів тощо, які дають змогу формувати вірогідні та обґрунтовані гіпотези); 2) Право дотримуватись певних ідей чи позицій (тобто, бути прихильником, в тому числі – публічним, певних ідей чи світоглядних орієнтацій і цінностей); 3) Право поширювати ідеї та інформацію (у тому числі – за допомогою публічних виступів, оприлюднення наукових публікацій, участі в дебатах тощо).

Виходячи з положень частини 2 Конвенції, академічна свобода (як один із проявів свободи вираження поглядів) не є абсолютним правом, а може підлягати втручанням за таких умов: 1) Втручання встановлене законом; 2) Втручання є необхідними в демократичному суспільстві; 3) Втручання здійснюється в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [12].

Ці норми періодично знаходили своє застосування в практиці Європейського суду з прав людини. Наприклад, у справі *Lombardi Vallauri v. Italy* заявником виступав викладач філософії в Університеті Пресвятого Серця в Мілані. Університет був підконтрольний католицькій церкві, місцеве відділення якої відмовило у

продовженні контракту заявнику через те, що останній на лекціях висловлював сумніви в теологічних концепціях і закликав студентів до критичного мислення. Європейський суд з прав людини наголосив, що у справі заявника він не отримав належних процедурних гарантій проти звільнення і, відповідно, відбулось порушення його академічної свободи [13].

У справі *Sorguç v. Turkey* заявник на конференції роздав учасникам статтю, в якій розкритикував процедури атестації доцентів, прийняті в їх сфері діяльності. Згодом один із доцентів подав позов проти заявника, звинувачуючи його в посяганні на честь, гідність і ділову репутацію. Хоча заявник не вказував імені позивача у своїй заяві, його слова було визнано образливими. Зрештою, після розгляду в кількох інстанціях на національному рівні, заявника зобов'язали відшкодувати моральну шкоду позивачу. Європейський суд з прав людини наголосив, що «Касаційний суд [Туреччини] надав більшого значення репутації неназваної особи, ніж свободі вираження поглядів, якою зазвичай має користуватися науковець під час публічних дебатів. Він також не пояснював, чому репутація позивача, ім'я якого навіть не згадувалося в статті, переважила свободу вираження поглядів заявника, яка була визнана судом першої інстанції його конституційним правом» (§34) [14]. Подібною була ситуація у справі *Kharlamov v. Russia*, в якій заявник розкритикував процедуру формування вченої ради університету, назвавши останню нелегітимною і заявивши про порушення його прав як професора університету. Ректорат університету також звинуватив заявника у клепті. Національний суд зобов'язав заявника відшкодувати понад 20 000 рублів моральної шкоди. Аналізуючи цю справу Європейський суд з прав людини встановив, що «національні суди не змогли знайти справедливий баланс між відповідними інтересами та встановити «нагальну суспільну потребу» поставити захист репутації позивача вище права заявника на свободу вираження поглядів. ... Отже, національні суди перевищили вузькі межі розсуду, надані їм у питаннях, що становлять суспільний інтерес, і втручання не було «необхідним у демократичному суспільстві» [15].

У справі *Mustafa Erdoğan and Others v. Turkey* один із заявників, професор конституційного права, оприлюднив статтю, в якій розкритикував рішення Конституційного суду Туреччини і суддів, які його винесли, звинувачуючи останніх в непрофесійності та розмірковуючи, чи не було рішення ухвалене під тиском. Судді подали на заявника позов за приниження їх честі і гідності заявником. Національні суди позов задовольнили, у результаті чого заявник мав сплатити компенсацію розміром близько 2000 євро.

ЄСПЛ, аналізуючи цю справу, наголосив, що академічна свобода в дослідженні та навчанні повинна гарантувати свободу вираження поглядів і дій, свободу поширення інформації та свободу проведення досліджень і поширення знань і правди без обмежень. Ця свобода, однак, не обмежується академічними чи науковими дослідженнями, а також поширюється на свободу науковців вільно висловлювати свої погляди та думки, навіть якщо вони є суперечливими чи непопулярними, у сферах їх досліджень, професійних знань і компетенції. Це може включати дослідження функціонування державних інститутів у даній політичній системі та їх критику [16]. До подібних висновків дійшов ЄСПЛ у справі *Ayuso Torres v. Spain*. Заявник у справі є одночасно військовослужбовцем і професором конституційного права. Будучи запрошеним на ток-шоу з приводу «наболілої» для Іспанії теми (переходу від військової диктатури до демократії) заявник розкритикував чинну Конституцію Іспанії, назвавши її «псевдо-конституцією». Подібні думки він також неодноразово висловлював у своїх публікаціях. Через півроку з огляду на публікацію в пресі було розпочато службове розслідування проти заявника за його «образу Конституції», проте покарання заявнику не призначали. Досліджуючи обставини справи ЄСПЛ вказав на так званий «охолоджувальний ефект», який справляє на свободу слова переслідування за висловлювання. Суд вказав, що «навіть за відсутності фактичної санкції, попередження щодо його майбутньої поведінки саме по собі могло вплинути на здійснення ним свободи вираження поглядів і навіть мати стримуючий ефект у цьому аспекті» (§58) [17]. Уряд у вказаній справі посилався на статус військовослужбовця у заявника і на можливість широкого розсуду держави щодо необхідних обмежень висловлювань тих, хто перебуває на військовій службі. Проте, Суд вказав, що «у цьому конкретному випадку заявник також був професором університету, що могло призвести до ситуацій, у яких його право на свободу вираження поглядів у сфері викладання могло суперечити обмеженням у військовій сфері. ... Проте національні суди належним чином не врахували статус заявника як професора конституційного права. ... На думку Суду, це питання, безсумнівно, стосується його академічної свободи, яка має гарантувати свободу вираження поглядів і дій» (§56) [17].

Продовження цієї позиції продемонстрував Суд у справі *Kula v. Turkey* заявник в якій, професор німецької мови, викладав переклад у провінційному університеті. Його запросили на телешоу в Стамбулі, про що повідомили начальству. Однак безпосередній начальник заявника висловив сумніви щодо зв'язку між спеціаліза-

цією заявника та темою телевізійної програми, після чого декан факультету визнав його участь у телепрограмі недоцільною. Повідомивши про це рішення, заявник все ж взяв участь у телевізійній програмі. Через два тижні, відразу після конференції в Стамбулі, на якій йому було дозволено бути присутнім, заявник знову виступив у тому самому телевізійному шоу, цього разу без попереднього інформування свого начальства. Відповідно, заявник отримав догану проректора університету за свої дії. Європейський суд з прав людини, який врешті розглядав цю справу, констатував порушення статті 10 Конвенції. На його думку, національні суди у цій справі не врівноважили різні конкуруючі інтереси і не запобігли діям *ultra vires* з боку керівництва університету [18].

Висновки. Підсумовуючи наведене вище, доходимо до таких висновків:

1. Під академічною свободою пропонуємо розуміти складову свободи вираження поглядів, яка передбачає право отримувати ідеї чи інформацію, право дотримуватись певних ідей чи позицій та право поширювати ідеї та інформацію.

2. Академічна свобода не є абсолютною і передбачає можливість втручання з тими ж передумовами, що і свобода вираження поглядів загалом: втручання має бути передбачене законом, переслідувати легітимну мету та бути необхідним у демократичному суспільстві (пропорційним).

3. У своїй практиці Європейський суд з прав людини звертає особливу увагу на необхідність балансування академічної свободи та права на приватність у контексті позовів про захист честі, гідності та ділової репутації (про наклепи). На думку Суду, академічна дискусія має заохочуватись, а її учасники мають право на оціночні судження, певні перебільшення та емоційні висловлювання, якщо загалом вони можуть навести докази правдивості своїх висловлювань. У разі, якщо національні суди надають більшого захисту приватності особи, а не академічній свободі, вони мають обґрунтувати таку позицію.

4. Іншим аспектом, на який звертає увагу Суд, є особливий статус членів академічної спільноти, який дає їм можливість брати участь в публічних дебатах навіть із «дражливих» чи «наболілих» для суспільства тем. Статус члена академічної спільноти є важливою гарантією, яку варто брати до уваги національним судам, вирішуючи питання притягнення до відповідальності осіб за їх висловлювання.

5. Суд окремо наголошує на дії «охолоджувального ефекту», який тягне за собою переслідування членів академічної спільноти за їх висловлювання. Навіть загроза такого переслідування може розцінюватись як порушення державою зобов'язань за статтею 10 ЄКПЛ.

6. Роботодавці членів академічної спільноти (адміністрація університетів) має брати до уваги гарантії академічної свободи. Ці гарантії, в тому числі, поширюються на випадки звільнення особи за її висловлювання чи позицію, притягнення до дисциплінарної відповідальності чи загрозу такої відповідальності, позови про відповідальність за наклеп тощо. Національні суди, розглядаючи справи у зазначеній царині, повинні балансувати гарантії академічної свободи та права роботодавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Academic Freedom Index. Friedrich Alexander Universität. URL: <https://academic-freedom-index.net/>.
2. Велика хартія університетів (Magna Charta Universitatum). Євроосвіта. URL: <https://euroosvita.net/prog/print.php/prog/print.php?id=1049>.
3. The Lima Declaration on Academic Freedom and Autonomy of Institutions of Higher Education. World University Service. URL: <https://www.wusgermany.de/sites/wusgermany.de/files/userfiles/WUS-Internationales/wus-lima-englisch.pdf>.
4. Recommendation 1762 (2006) Academic freedom and university autonomy. Parliamentary Assembly. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17469&lang=en>.
5. Recommendation CM/Rec(2012)7 of the Committee of Ministers to member States on the responsibility of public authorities for academic freedom and institutional autonomy. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/coeministers/2012/en/88988>.
6. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yeuropejskogo-soyuzu/>.
7. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
8. Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights Freedom of expression. Council of Europe/European Court of Human Rights, 2022. 139 p.
9. Vrieling J., Lemmens P., Parmentier S. Academic Freedom as a Fundamental Right Advice Paper. 2010. N. 6. URL: <https://www.leru.org/files/Academic-Freedom-as-a-Fundamental-Right-Full-paper.pdf>
10. Мілова Т.М. Право на академічну свободу: конституційно-правовий вимір. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право.* 2015. Вип. 1(1). С. 25–31.

11. Маслоva Н.Г. Зміст академічної свободи. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 3. С. 15–18
12. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Case of Lombardi Vallauri v. Italy, judgement from 20 October 2009. European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95150>.
14. Case of Sorğuç v. Turkey, judgment from 23 June 2009. European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-93161>.
15. Case of Kharlamov v. Russia, judgment from 8 October 2015. European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-157532>.
16. Case of Mustafa Erdoğan and Others v. Turkey, judgement from 27 May 2014. European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144129>.
17. Case of Ayuso Torres v. Spain, judgment from 8 November 2022. European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-220573>.
18. Case of Kula v. Turkey, judgement from June 2018. European Court of Human Rights HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-12059>.